ДӘРІС 9. Алтын Орда дәуіріндегі әдебиет пен ғылымның дамуы. (1 сағат)

Мақсаты:
Алтын Орда кезеңіндегі әдебиет пен ғылымның дамуын, рухани мәдениеттің өркендеу бағыттарын және түркі-араб-парсы мәдени ықпалының нәтижелерін талдау.

Міндеттері:
Алтын Орда дәуіріндегі әдебиет пен жазба мәдениеттің ерекшеліктерін көрсету;
Сол кезеңнің көрнекті ақындары мен ғалымдарының шығармашылығын таныстыру;
Ғылым, білім және діни ойдың даму бағыттарын анықтау;
Алтын Орда мәдениетінің түркі өркениетіне қосқан үлесін бағалау.

Жазба деректер мен зерттеулер

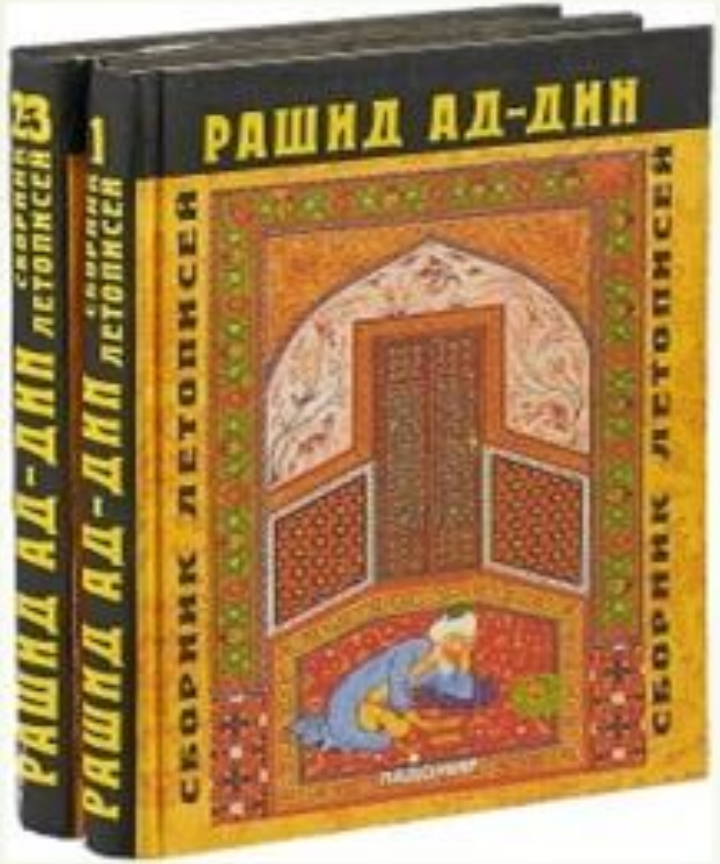

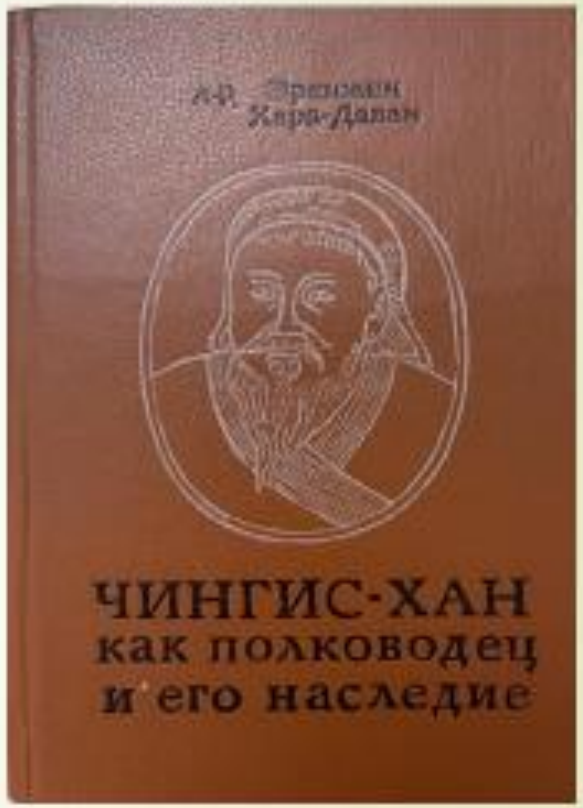

Алтын Орда кезеңінде қалыптасқан әдеби мұра түркі халықтарының кейінгі рухани-мәдени дамуының маңызды негіздерінің біріне айналды. Осы дәуірдегі әдеби шығармалар тек көркем туынды ретінде ғана емес, тарихи жадты сақтаушы, саяси-идеологиялық ұстанымдарды орнықтырушы және мәдени сабақтастықты қамтамасыз етуші құрал ретінде де қызмет атқарды.

Алтын Орданың құрылуы Еуразия кеңістіндегі саяси өзгерістермен қатар, терең мәдени үдерістердің басталуына ықпал етті. Монғол империясы алып территорияларды біріктіріп қана қоймай, түрлі өркениеттер арасындағы байланыстарды күшейтті.

Жошы ұлысы аумағында уақыт өте келе түркілік орта басымдыққа ие болды. Билеуші әулеттің монғол текті болуына қарамастан, мемлекеттік басқару мен қоғамдық қатынастарда қыпшақ-түркі тілі кеңінен таралды. Нәтижесінде түркі тілі әдеби және рухани кеңістіктің негізгі тіліне айналды. Алтын Орда мәдениетінің дамуына ислам діні ерекше ықпал етті. XIV ғасырда Өзбек хан тұсында исламның мемлекеттік деңгейде орнығуы рухани өмірге үлкен өзгеріс әкелді. Медреселер салынып, қолжазба мәдениеті дамып, ғылым мен әдебиет өркендей түсті. Сол кезеңде Сарай, Бұлғар, Хорезм, Қырым қалалары ірі мәдени орталықтарға айналып, мұсылмандық Шығыстың ғылыми орталықтарымен байланыс орнатты. Осылайша Алтын Орда тек саяси мемлекет емес, Еуразиядағы маңызды мәдени өркениет орталығы болып қалыптасты. Алтын Орда әдебиетінің қалыптасуы бірнеше мәдени дәстүрдің ықпалы нәтижесінде жүзеге асты. Оның негізінде:

- *ежелгі түркі ауыз әдебиеті;*
- *исламдық жазба дәстүр;*
- *парсылық әдеби мәдениет;*
- *сопылық поэзия;*
- *қыпшақтық тілдік орта жатты.*

Алтын Орда әдебиетінің маңыздылығы бірнеше негізгі факторлар арқылы айқындалады. Біріншіден, бұл мұра ортағасырлық түркі әлемінің интеллектуалдық даму деңгейін көрсетеді. Екіншіден, қыпшақ тілінің әдеби тіл ретінде қалыптасуы мен дамуына елеулі ықпал етті. Үшіншіден, кейінгі қазақ, татар, ноғай, башқұрт және өзбек әдебиеттерінің қалыптасуына негіз болды. Осы тұрғыдан алғанда, Алтын Орда әдебиетін тек тарихи әдеби мұра ретінде емес, қазіргі түркі халықтарының мәдени бірегейлігін қалыптастырған іргелі негіздердің бірі ретінде қарастыру қажет. Алтын Орда әдебиетін ғылыми тұрғыдан зерттеу XIX ғасырдың екінші жартысынан бастау алады. Алғашқы кезеңде зертетушілер негізінен қолжазба мұраларды жинақтауға және мәтіндердің тілдік-лексикалық ерекшеліктерін айқындауға басымдық берді. Қыпшақ-оғыз тіліндегі жазба ескерткіштерді зерттеуде В.В.Радлов, А.Н. Самойлович және В.В. Бартольд сияқты шығыстанушылар маңызды еңбек атқарғанымен, олардың зерттеулерінде бұл мұралардың мәдени-өркениеттік мәні толық ашыла қойған жоқ. Кеңістік кезеңде аталған бағыттағы зерттеулер белгілі бір идеологиялық шектеулер аясында жүргізілді. Діни мазмұндағы шығармалар көбінесе «феодалдық әдебиет» ретінде бағаланып, олардың рухани-мәдени мазмұны жеткілікті деңгейде қарастырылмады. Алтын Орда дәуірінің әдеби шығармаларын зерттеу ісіне әр кезеңде П.М. Мелиоранский, А.В. Ерофеев, С.Е. Малов, Н.П. Остроумов, Н.Ф.Катанов, Н.И. Ильминский, В.Р. Розен, М.М. Габдерәхимов, Ғ.Х.Арифған, Ә.Р. Тенишев, Г.Ғ. Фитрат, Н. Маллаев, Э. Фазылов секілді белгілі түркітанушылар айрықша үлес қосты. Сонымен қатар I. Jalil, S.Cagatay, K. Gronbech, J. Schinkewitsch, J. Thuri, F. Koprulu, H.E. Boeschoten, M.V.Damme тәрізді батыстық ориенталистер мен түрік ғалымдары да ескерткіштердің тілдік, тарихи және әдеби ерекшеліктерін жан-жақты қарастыруға өз үлестерін қосқан болатын.

Қазақстандық ғылыми ортада да Алтын Орда дәуірінің мұрасы назардан тыс қалған жоқ. Бұл бағытта Б.Кенжебаев, Х.Сүйіншәлиев, А.Қыраубаева, Н.Келімбетов, Ғ.Айдаров, Ә.Құрышжанов, Н.Сағындықов еңбектері маңызды орын алады. Аталған зерттеушілер шығарманың әдеби табиғатын, тілдік құрылымын және ортағасырлық түркі мәдениетіндегі орнын талдауға ерекше көңіл бөлді. Осыған қарамастан, сол кезеңнің өзінде Алтын Орда әдебиетінің түркі әдебиеті тарихындағы орнын анықтауға орасан зор үлес қосқан Ә.Қоңыратбаев, А.Қыраубаева, Н.Келімбетов секілді қазақ ғалымдарының есімін ерекше атап өткен жөн.

Қазіргі тарихнамада Алтын Орда әдебиеті тек филологиялық мұра ретінде ғана емес, ортағасырлық Еуразиядағы мәдени коммуникацияның және исламдық интеллектуалдық кеңістіктің маңызды құрамдас бөлігі ретінде қарастырылуда. 1224 жылы Шыңғыс хан Жошыға Хорезм мен Дешті Қыпшақ аумағын беруі нәтижесінде Жошы ұлысының саяси негізі қалыптаса бастағандығы тарихи деректерде баяндалған болатын. Бату ханның тұсында бұл мемлекет Еуразия кеңістігіндегі аса ірі саяси-империялық құрылымдардың біріне айналды. Осы кезеңнің саяси тарихына қатысты көптеген ортағасырлық араб, парсы, түркі, моңғол, қытай тілдерінде деректерде мағлұматтар саяси жағынан баяндалғанымен, түркі тілінде қалыптасқан әдеби мұраның орны бөлек. Алтын Орда халқы этникалық жағынан алуан түрлі болғанымен, мемлекет ішінде қыпшақ тілдес тайпалардың ықпалы басым болды. Соның нәтижесінде қыпшақ тілі біртіндеп мемлекеттік және әдеби тіл деңгейіне көтеріліп, жазба мәдениетінің негізгі құралы ретінде орнықты.

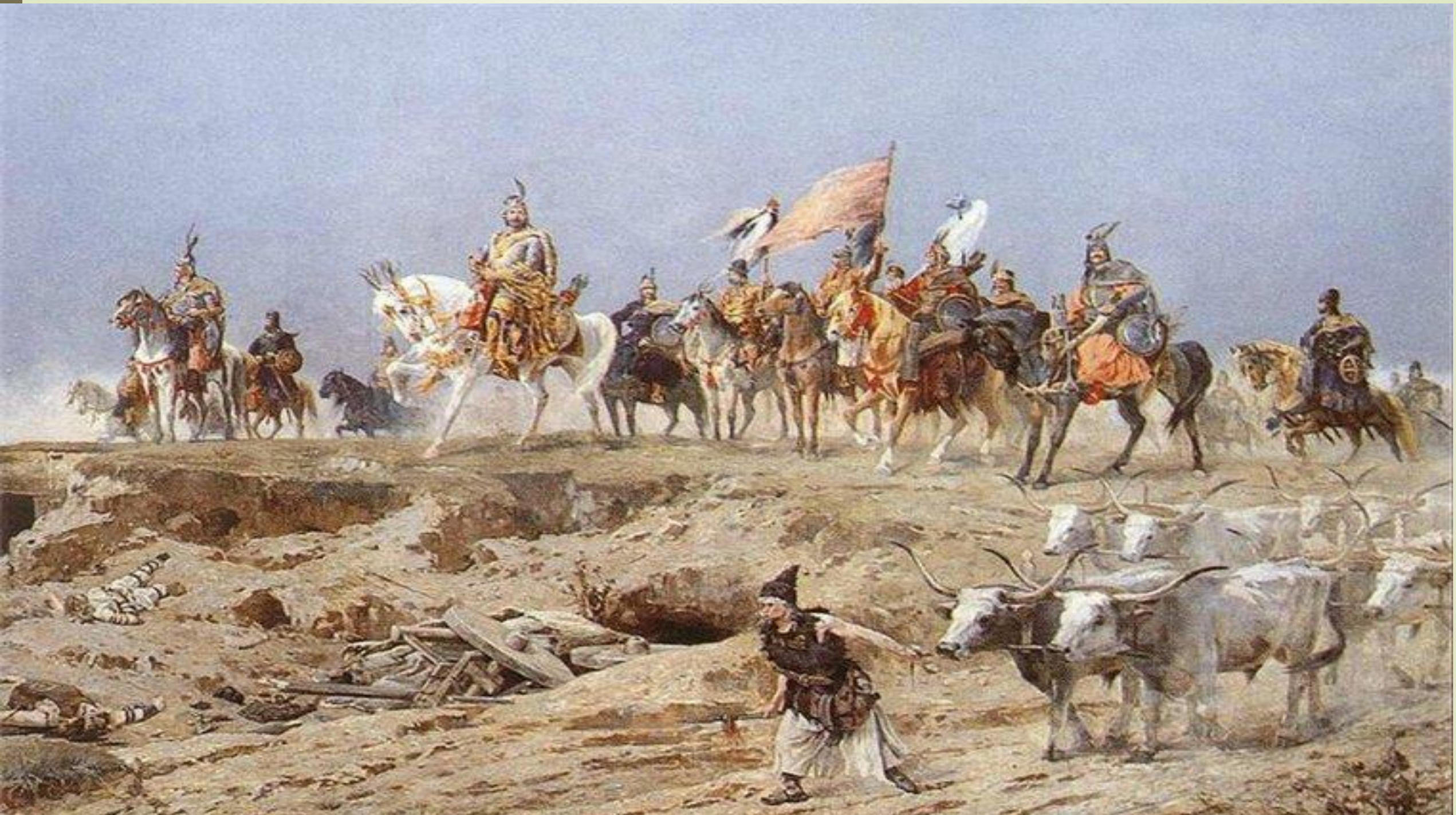

1. Алтын Орда мәдениетінің рухани негіздері

Алтын Орда мемлекеті XIII–XIV ғасырларда Еуразия кеңістігінде ерекше мәдени өркениет орталығына айналды. Ислам дінінің мемлекеттік деңгейде орнығуы нәтижесінде білім мен ғылым, әдебиет пен өнер қарқынды дамыды. Мәдениет араб-парсы және түркі дәстүрлерінің тоғысында қалыптасты. Сарай, Сарайшық, Үкек және Хажы-Тархан сияқты қалаларда медреселер, кітапханалар және шығармашылық орталықтар жұмыс істеді.

Мемлекет билеушілері мен ақсүйектер ғалымдарға, ақындарға қамқорлық жасап, оларды сарай маңына жинады.

2. Алтын Орда дәуіріндегі әдебиет

Алтын Орда кезеңіндегі әдебиет түркі және парсы тілдерінде дамыды. Бұл дәуірдің басты ерекшелігі – исламдық мазмұн мен түркі дүниетанымының синтезі. Көрнекті шығармалар:

- **«Кодекс Куманикус»** – XIII ғасырдың соңы мен XIV ғасырдың басында жазылған латын-қыпшақ сөздігі. Бұл еңбек түркі халықтарының тілі мен мәдениеті жөніндегі алғашқы лексикографиялық дерек.
- **Құтыптың «Хұсрау мен Шырын»** поэмасы** (1341 ж.) – Низами мен Фирдоуси дәстүріндегі ғашықтық дастан, Алтын Орда кезеңіндегі түркі әдебиетінің інжу-маржаны.
- **Сайф Сарайдың «Гүлстан бит-түрки»** (1391 ж.) – Сағди Ширазидің «Гүлстанының» түркі тіліне аударылған нұсқасы. Бұл еңбек түркі жазба тілінің қалыптасуына зор ықпал етті.
- **Махмуд бин Әлидің «Нәһдж әл-Фарадис» (Жәннат жолы)** атты діни-дидактикалық шығармасы – мораль, этика және сенім туралы трактат.

Бұл шығармалардың барлығы түркі тілін көркем әдебиет пен ғылым тілі деңгейіне көтерді.

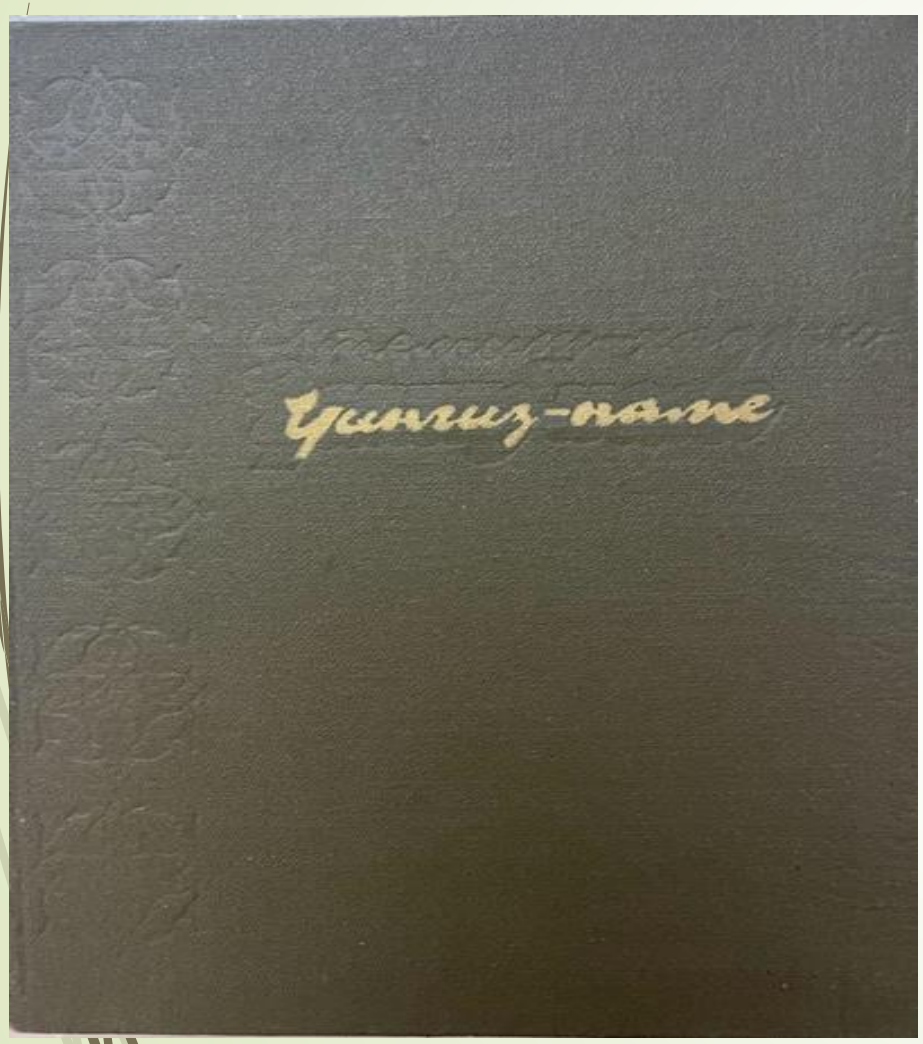

3. Ғылым мен білімнің дамуы

Алтын Орда дәуірінде ғылымның түрлі салалары – жаратылыстану, медицина, математика, тарих, астрономия – өркендеді.
Медреселерде Құран, хадис, фиқһ (құқық), философия, логика және геометрия пәндері оқытылды.
Сарай және Хорезм қалаларында ғылыми мектептер мен кітап сақтау орындары болды. Осы дәуірде жазылған кейбір медициналық және астрономиялық трактаттар кейін Орта Азия мен Осман империясында кеңінен қолданылды.

4. Діни-философиялық ойдың дамуы

Алтын Орда кезеңінде сопылық ілім кең тарады. Сопылар ислам дінін халық тілі мен мәдениетіне бейімдеп түсіндірді.
Ахмет Ясауи ілімі Алтын Орда дәуірінде рухани өмірдің негізіне айналды. Оның шәкірттері (Сопы Аллаяр, Сүлеймен Бақырғани т.б.) Алтын Орда аумағында исламдық гуманизм идеяларын таратты.Сопылық әдебиетте мораль, адамгершілік, тақуалық және Аллаға деген сүйіспеншілік басты тақырып болды.

5. Алтын Орда мәдениетінің маңызы

Алтын Орда дәуіріндегі әдебиет пен ғылымның өркендеуі кейінгі қазақ, татар, башқұрт, өзбек, ноғай халықтарының рухани мұрасына негіз қалады.
Бұл кезеңде түркі тілдері біртіндеп ортақ әдеби тілге айналды.
Мәдениеттер тоғысы нәтижесінде жаңа эстетикалық, философиялық және діни ой қалыптасты.

Алтын Орда мәдениеті – түркі өркениетінің қайта жаңғыру дәуірі. Ол Еуразия халықтарының рухани дамуына үлкен ықпал етті.

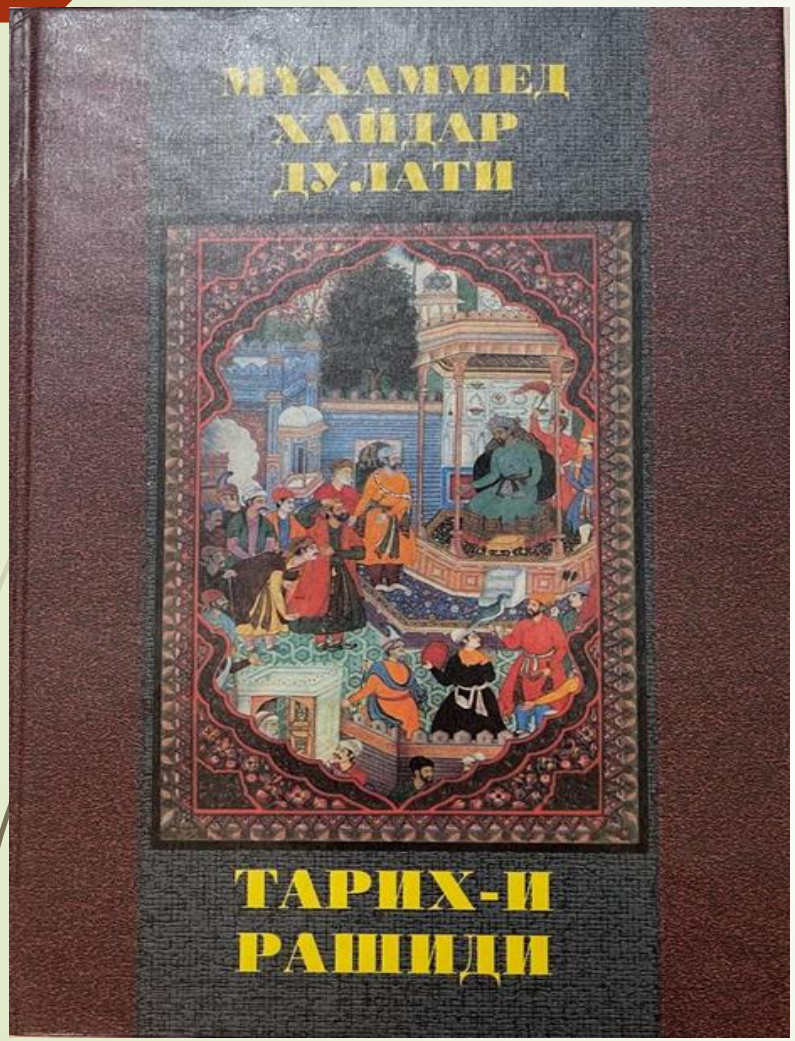

Алтын Орда әдеби мұрасының ғылыми өзектілігі келесі аспектілермен негізделеді:

- *әдебиеттің мемлекеттік идеологемалар және конфессионалдық трансформация (исламдану) үдерістерімен детерминациялануы;*
- *Жошы ұлысының көркем мұрасын түркі халықтарының әмбебап мәдени коды ретінде демаркациялау;*
- *сопылық поэзияның әлеуметтік-антропологиялық және рухани қызметін жаңа парадигмада пайымдау;*
- *Алтын Орда мен Мәмлүк Мысыры арасындағы әдеби өзара іс-қимылды мәдени дипломатия мен трансшекаралық байланыстар тұрғысынан саралау;*
- *Ортағасырлық әдебиетті қазіргі түркілік интеграциялық үдерістердің тарихи-генетикалық негізі ретінде репрезентациялау.*

Жошы ұлысында қалыптасқан әдеби мұра — түркі-ислам өркениетінің эволюциясындағы маңызды белес. Бұл жазба ескерткіштер Алтын Орданың тек әскери-стратегиялық держава емес, сонымен қатар интеллектуалдық және рухани репродукция орталығы болғанын дәлелдейді. Алтын Орда әдебиеті қыпшақ тілінің лингвистикалық стандарттануына, исламдық экзистенциалдық танымның және түркі халықтарының біртұтас рухани ареалының нығаюына катализатор болды. Рабғузи, Хорезми, Сәйф Сараи, Құтб секілді тұлғалардың шығармашылығы түркі поэзиясының классикалық кемелдікке жеткенін айғақтайды. Қорыта айтқанда, Алтын Орда әдебиетін зерттеу — ортағасырлық жәдігерлерді жай ғана атрибуциялау емес, қазіргі түркі әлемінің өркениеттік іргетасын қайта пайымдаудың басым бағыты болып табылады.

Көшпелі қоғам жағдайында тарихи жады негізінен ауызша тарих айту дәстүрі арқылы сақталды. Эпостық жырлар, аңыз-әңгімелер, шежірелер мен жыраулық поэзия халықтың дүниетанымдық негізін қалыптастыруда маңызды рөл атқарды. Уақыт өте келе бұл ауызша дәстүрлер жазба әдебиетке ұласып, жаңа әдеби формалардың қалыптасуына ықпал етті.

Алтын Орда дәуіріндегі әдеби шығармаларда көшпелі дүниетаным мен исламдық рухани-мәдени құндылықтардың синтезі айқын көрініс тапты. Бұл ерекшелік алтынордалық әдебиеттің өзіндік поэтикалық және идеялық болмысын айқындайтын басты белгілердің бірі болып саналады. Алтын Орда мен Жошы ұлысы тарихына деген ғылыми қызығушылық соңғы оңжылдықтарда айтарлықтай жаңа деңгейге көтерілді. Бұрынғы зерттеулерде бұл мемлекет негізінен әскери-саяси құрылым ретінде сипатталса, қазіргі гуманитарлық ғылымда оның мәдени-өркениеттік қырына басымдық берілуде. Әсіресе, Алтын Орда дәуірінде қалыптасқан әдеби мұралар түркі халықтарының тарихи жады мен рухани сабақтастығын зерттеудегі маңызды ғылыми бағыттардың біріне айналып отыр.

Бекіту сұрақтары

Алтын Орда дәуіріндегі әдебиеттің басты ерекшеліктері қандай болды?
Құтып пен Сайф Сарай шығармаларының маңызы неде?
Ғылым мен білім салалары қалай дамыды?
Сопылық ілімнің Алтын Орда қоғамындағы рөлі қандай?
Алтын Орда мәдениеті түркі өркениетіне қандай үлес қосты?

Пайдаланылған әдебиеттер

Алтын орда және Қазақ хандығы / Б.Б. Кәрібаев, М.С. Ноғайбаева. – Алматы: Қазақ университеті, 2022. – 180 бЕгоров В.Л. *Историческая география Золотой Орды.* – М., 1985.
Shamiloglu Y. *Turkic Literary Culture in the Golden Horde.* – Kazan, 2021.
Favereau M. *The Horde: How the Mongols Changed the World.* – Harvard University Press, 2021.
Трепавлов В.В. *Степные империи Евразии.* – М., 2018.
Атабаев Қ.М., Тасилова Н.А. *Деректану және тарихнама негіздері.* – Алматы, 2022.